

- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. I, 354–70.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–27.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1980), A *harang* helyneveinkben. *NÉ.* 3: 3–11.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1992), *eri iturea.* Ómagyar helynévi nyomokon. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTIANA. Bp. 124–30.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2008), Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 169–74.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNny.* 6: 3–50.
- KOVÁCS ÉVA (2009), A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 163–70.
- KOVÁCS ÉVA (2010), *Gamás* birtok leírása a Tihanyi összeírásban. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 89–99.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* MNyTK. 50. sz. Bp.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- SZABÓ DÉNES (1937), A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *MNy.* 33: 99–109.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza.* MNyTK. 85. sz. Bp.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *MNy.* 106: 385–96.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

Szőke Melinda

A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegei*

1. A magyar nyelvtörténetírás nagy vesztesége, hogy a kutatások csak igen korlátozottan támaszkodnak a kétes hitelű oklevelek magyar nyelvű adataira. A 20. század folyamán a legnagyobb forrásértékű, eredeti formájában ránk maradt hiteles szórványemlékeink mellett a hiteles másolatban fennmaradt nyelvemlékeink is kitüntetett figyelemben részesültek. Ennek bizonyításaképpen elegendő PAIS DEZSŐ (1939), illetve SZABÓ DÉNES (1954) monográfiáira gondolnunk. A magyar nyelvtörténet leginkább a hamis oklevelek nyelvészeti feldolgozását hanyagolta el mindezülig. Ez a hiány a korai ómagyar korban, azaz a magyar oklevelkezési gyakorlat kezdeti időszakában jelentkezik a leghatványozottabban, akkor tudniillik, amikor eleve igen csekély számú oklevél dokumentálja a magyar nyelvű írásbeliséget.

Születtek ugyan próbálkozások, amelyek a kétes hitelű oklevelek nyelvészeti vizsgálatokba való bevonását célozták meg, de az efféle kutatások nem vertek igazán gyökeret a magyar tudományos életben. A 20. század elején KNEZSA ISTVÁN például a hamis oklevelek forrásértékét jelentős mértékben bírálva használta fel az idetartozó okmányokat a kutatásaihoz (1928–1929). A próbálkozás sikertelenségét jól mutatja, hogy a század közepén megjelenő átfogó igényű munkájában már ő maga sem szerepelteti a hamis, illetve a csak átiratban fennmaradt okleveleket (1952).

Meglátásom szerint a kétes hitelű oklevelekről mint forrásokról egyáltalán nem kell a nyelvtudománynak lemondania, de ehhez kétségkívül tekintetbe vevendők az efféle oklevelek keletkezési céljai, illetve körülményei is. Figyelemmel kell lennünk egyrészt arra, hogy a hamis oklevelek is a hitelesség látszatát kívánták kelteni, ennek megfelelően a lejegyzőik az oklevél szövegét minden bizonnyal a hamisított kor nyelvi arculatához is igyekeztek igazítani. Ugyanakkor az oklevélírók nem tudták maradéktalanul függetleníteni magukat saját koruk nyelvi jellegzetességeitől sem, és ebből kifolyólag ezen iratok a hamisítás korá-

---

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

nak — nyelvi szempontból történő — vizsgálatára is lehetőséget nyújtanak. Ha tehát az átírások és a hamisítások alkalmával az iratokra ráakódott kronológiai rétegeket megkíséreljük határozottan elkülöníteni egymástól, akkor az lehetőséget teremt arra, hogy a valamilyen vonatkozásban kétes hitelű oklevelek is a nyelvészeti kutatások „hiteles” forrásaivá válhassanak.

Tanulmányomban a garamszentbenedeki apátság 1075-ös alapító oklevelének kronológiai rétegeit igyekszem bemutatni, illetve felvillantom azokat a lehetőségeket is, amelyek révén az oklevél különböző századokból származó részei szétválaszthatók egymástól.

2. A garamszentbenedeki oklevél datálásaként három évszámot szokás megadni: 1075/+1124/+1217, amelyből az 1075 az eredeti diploma keletkezési éve, az 1124-es és 1217-es évszám pedig az átírások éveire utal. E három évszám-ból kiindulva az alapítólevél kronológiai rétegeinek a számát is háromban határozhatnánk meg: elvileg azt feltételezhetnénk ugyanis, hogy lehetnek benne részek, melyek a 11. századból származnak, mások a 12. század, illetve a 13. század termékei. Jelenlegi ismereteink szerint azonban a II. István nevével jelzett 1124-es, illetve az ezt az oklevelet átíró II. András 1217-es iratát is csak 1270 után jegyezték le, miután I. Géza eredeti oklevelének a szövegét az 1237-es interpoláció után újból kibővítették.¹ A garamszentbenedeki oklevél esetében tehát alapvetően két kronológiai réteggel kell számolnunk: a hamisítások alapjául szolgáló eredeti oklevél megírásának az évszázada, azaz a 11. század képviseli a korábbi; az interpolálás, illetve a hamis átíratok papírra vetésének a kora, vagyis a 13. század pedig a későbbi réteget.

Az eredeti oklevélnek a 16. század elején nyoma veszett, illetve a II. István nevére hamisított 1124-es diploma sem maradt fenn, így I. Gézának a garamszentbenedeki apátság részére szóló adományát csupán az 1217-es hamis átírat őrizte meg a számunkra (DHA. I, 205, 212, 418).

3. A kronológiai rétegek elkülönítése az egyszerű átíratban fennmaradt oklevelek esetében sem könnyen elvégezhető feladat. Az átíratokról ugyanis általánosságban az mondható el, hogy a lejegyzőik az eredeti oklevelet — a magyar szavak írásmódjának vonatkozásában — nem betűhíven írták át. Az átíratban fennmaradt szórványok kronológiai címkékké váló ellátását nehezíti továbbá az a körülmény is, hogy a szórványok írásmódjában elkövetett változtatás ráadásul nem mindig volt következetes (ennek igazolásához lásd SZŐKE 2010: 98). Nem ritka például, hogy akár ugyanannak az objektumnak a neve is többféle írásformával jelenik meg egyazon iratban, különböző századok hangállapotát, illetve helyesírását tárva elénk. A garamszentbenedeki oklevelében például az *Ug(-ér)*

---

¹ A szakirodalomban korábban felmerült nézetek összefoglalását lásd tőlem (SZŐKE 2010: 97).

folyónév Ság birtok határleírásán túl Csany birtok határaként is felbukkan.² Az oklevél azonban a két különböző birtok határpontjaként más-más századra (a 11. és a 13. századra) jellemző formában tünteti fel a víznevet. Csany birtok határleírásában a 11. századi véghangzós forma: 1075/+1124/+1217: *a fluvio Hucu* (DHA. I, 216), Ság birtok határpontjaként pedig a 13. századi véghangzó nélküli névalak bukkan fel: 1075/+1124/+1217: *Huger* (DHA. I, 217).

Az átiratok magyar nyelvű szórványainak egy másik jellemzőjére hívja fel a figyelmet a Szil nevű halastó előfordulása: 1075/+1124/+1217, 1075>1338: *Scilu* (DHA. I, 205, 217). A szórvány kronológiai értékeléséhez egy hangtörténeti (a véghangzó megléte) és egy helyesírás-történeti kérdés (az *sz* hang jelölése) mérlegelése révén juthatunk el. A véghangzó eltűnésének problémaköre a magyar nyelvű szórványok kronológiai minősítésében előkelő helyet foglal el. A latin nyelvű okleveleink magyar nyelvű szórványainak vizsgálata alapján ugyanis a magyar nyelvtörténeti szakirodalom a véghangzó teljes eltűnésének végső határát a 13. század közepével jelöli meg (vö. BÁRCZI 1958: 18–20, valamint E. ABAFFY 2005: 321–3). A vizsgált oklevelek az 1250-es évek után íródtak (II. András oklevele a 13. század hetvenes éveiben, Péter szerémi püspök levele pedig a 14. század harmincas éveiben), így talán — a véghangzó megléte miatt — nem alaptalan azt feltételeznünk, hogy 11. századi névformával van dolgunk. A garamszentbenedeki oklevél véghangzós szórványairól tehát szinte teljes biztonsággal kijelenthetjük, hogy azok híven megőrizték I. Géza eredeti oklevelének írásformáját. Ebből a megállapításból ugyanakkor nem következik egyértelműen az, hogy a véghangzó nélküli formák az átiratot készítő lejegyző beavatkozásának az eredményei lennének. A véghangzóknak az ősmagyar korban meginduló eltűnése ugyanis a XI. század közepén már olyannyira előrehaladott állapotban volt, hogy a helyesírás archaikus volta ellenére a magyar nyelvű elemek jelentős része már tövégi magánhangzó nélkül fordul elő a szórványemlékeinkben. A Tihanyi alapítólevélben például sokkal több alkalommal találunk véghangzó nélküli, mint véghangzós szóalakot (BÁRCZI 1951: 71). A garamszentbenedeki apátság eredeti oklevelében is előfordulhattak tehát véghangzós és véghangzó nélküli helynevek egyaránt.

A *Scilu* szórvány kronológiájának a megállapításához van egy másik, egy hangjelölési, helyesírás-történeti fogódzónk is. I. Géza idején, amikor az átiratok alapjául szolgáló irat íródott, az *sz* hang jeleként a *z* és az *s* betűk szerepeltek a magyar nyelvemlékekben (vö. KNIEZSA 1952: 15). Az *sc* jel a 11. és 12. század fordulóján bukkan fel elsőként, és a 14. század végéig van jelen a magyar helyesírásban (KNIEZSA i. m. 18–57). Helyesírás-történeti ismereteink alapján tehát a *Scilu* szórvány kezdő hangjának jelölésében az átiratot készítő lejegyző korhoz

---

² A Ság és a Csany birtok határpontjaként említett *Ug-ér*, illetve *Ug* víznév azonos objektumra vonatkozásához lásd HA. I: 107.

igazító változtatására gyanakodhatunk. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy az átiratokban olyan szórványok is találhatóak, amelyek részben megőrizték eredeti alakjukat, részben pedig módosításon estek át, vagyis két kor hangállapotát és helyesírását vetítik elénk, ahogyan ezt a nem eredeti oklevelek általános jegyeként is ismerjük.

4. A garamszentbenedeki oklevél kronológiai rétegeinek a vizsgálatát tovább nehezíti az a tényező, hogy az apátság adományait számunkra megőrző II. András oklevele nem egyszerű, hanem hamis átirat. Hamissága abban áll, hogy az átírást megelőzte az oklevél szövegének kibővítése, azaz interpolálása. Az interpoláció következtében tehát az oklevélben található olyan részletek is, amelyek a 11. században még nem képezték részét a szövegnek.

GYÖRFFY GYÖRGY kritikai szövegközlésében különféle szempontok alapján az eredeti szövegtől elkülönítette ugyan azokat a részeket, amelyek csupán a 13. században kerültek bele az oklevélbe (DHA. I, 213–8), de a nyelvi adatok kronológiai minősítését ezen elkülönítés nyomán nem végezhetjük el automatikusan, ugyanis több ízben is előfordul, hogy a GYÖRFFY által 13. századi beszúrásként értékelt oklevélrészletekben található magyar nyelvű szórványok 11. századi jegyeket hordoznak magukon. E jelenség mögött nem alaptalan tudatos oklevélírói munkát keresnünk. Mint minden hamisításnak, az interpolációnak is az volt ugyanis a célja, hogy a hamisított részek is minél pontosabban mutassák a hamisított kor — esetünkben a 11. század — nyelvi, illetve helyesírási szokásait.

A GYÖRFFY GYÖRGY által megnevezett, a garamszentbenedeki oklevél eredeti és interpolált részeinek az elkülönítését szolgáló támpontok (lásd DHA. I, 212, Gy. 1: 418, valamint SZŐKE 2010: 99–100) közül célszerűnek látom elvégezni a két nyelvi természetű fogódzó felülvizsgálatát.

Az egyik támpont latin szóhasználati ismereteken alapszik. Megfigyelhető ugyanis, hogy a latin szövegben bizonyos fogalmak kifejezésére az oklevélíró a 11. és a 13. században elterjedt latin szavakat egyaránt használja. A határpontra történő utaláskor például olykor a 11. században használatos *terminus*, máskor pedig a 13. században gyakori *meta* bukkan fel (DHA. I, 212). Felmerül a kérdés, hogy a diplomában feltűnő, a 13. században használatos latin szavak egy bizonyos köre nem írható-e ugyancsak az átírás számlájára. Előfordulhatott ugyanis, hogy az átírás alkalmával nemcsak a magyar nyelvű szórványok szenvedték el a változtatást, hanem az oklevél teljes szövegét modernizálták, azaz a már kevésbé (vagy egyáltalán nem) használatos szavakat, kifejezéseket, formulákat kicserélték az akkor használatban lévőkre.

A *Scilu* szórvány elemzése kapcsán már megállapítottuk, hogy a véghangzó ügyét körültekintően kell kezelnünk, a garamszentbenedeki oklevél vonatkozásában ugyanis a véghangzó hiánya nem, csak a megléte lehet segítségünkre a szórványok időhöz kötésében. GYÖRFFY az oklevél interpolált voltát igazolandó megemlíti ugyan, hogy az oklevélben véghangzós és véghangzó nélküli helyne-

vek egyaránt előfordulnak, a DHA-beli szövegközléséből azonban egyértelműen kiderül, hogy a véghangzók problémakörét GYÖRFFY sem tekintette megbízható támpontnak az oklevelek kronológiai rétegeinek a szétválasztásakor (DHA. I, 212). Igazolásképpen elég megnéznünk például az oklevélben több ízben is felbukkanó *Bars* helynév előfordulásait, itt ugyanis azt találjuk, hogy azok az utólagos beszúrásként megjelölt részekben véghangzó nélküli *Bors* (DHA. I, 214) és véghangzóval álló *Borsu* (DHA. I, 213) formában egyaránt feltűnnek.

5. A továbbiakban azt a kérdést járom körül, hogy a latinból hiányzó hangok jelölése tekintetében az interpolált szórványok inkább a 11. vagy a 13. század jellegzetességeit hordozzák-e magukon. A vizsgálatot a helyesírásunk történetében problematikus hangokként szereplő mássalhangzók közül a *c*, a *cs* és az *sz* hang oklevélbeli előfordulásaira terjesztem ki.

A [*c*] hangnak mindkét korszakban volt egy-egy jellegzetes jele: a 11. században a *c*, a 13. században pedig a *ch* (vö. KNIEZSA 1952: 15, 39). Mutatkozik továbbá a két korszak között egy másik hangjelölésbeli különbség is — ami általánosságban szinte mindegyik problémás hang jelölésmódjára jellemző —, az tudniillik, hogy az egyjegyű betűket mindinkább kiszorítják a kétjegyűek.

A nyolc interpolált, *c* hangot tartalmazó helynév közül hét esetben különféle kétjegyű betűk, egy esetben pedig a *z* — amely ugyancsak a 11. század után jelentkezett a *c* hang jeleként a magyar nyelvemlékekben — jelöli a *c* hangot. Ugyanakkor az oklevél eredeti részeiben egy kivételtől eltekintve minden esetben a *c* betűt találjuk: *Kestelci*, *Curice* (DHA. I, 215, 217). A kivételként említett *Bocz* (DHA. I, 216) helynév esetében pedig az is elképzelhető, hogy nem *c*, hanem inkább *cs* hang jeleként kell értelmeznünk a *cz* jelölést.

A 13. században gyakori jelölésmód, azaz a *ch* a nyolc szórvány közül csupán két esetben fordul elő: *Goznucha* és *Knesech* (DHA. I, 218). További öt alkalommal a *cz* (*Knesecz*, *Feniosaunicza*, *Prestucz*, DHA. I, 213), egy esetben pedig *z* (*Wydrizki*, DHA. I, 214) jelöli a hangot. E két utóbbi betű (a *cz* és a *z*) helyesírásunk második korszakában, azaz a 12. század folyamán volt elterjedt jelölője a *c* hangnak. A garamszentbenedeki oklevél interpolálása idején (a 13. században) már csak elvétve, főként német vidéken írt oklevelekben bukkanhatunk efféle jelölésmódra (KNIEZSA 1952: 37, 42–3). Kancelláriai oklevélről lévén szó, a garamszentbenedeki oklevél nagyszámú *cz* jelét valószínűleg más magyarázza. Ennek a problémának a megoldása egyelőre még várat magára, két körülményt azonban érdemes megemlítenünk. Az egyik a *cz* jelet tartalmazó szórványok szabályos elhelyezkedése, ami abban mutatkozik meg, hogy egymás közelében tűnnek fel a latin szövegben. A másik pedig a két ízben is felbukkanó *Knyezsic* helynév eltérő írásmódja: az oklevél elején — ahol a *cz* jelek szerepelnek — az említett helynév *c* hangja is *cz*-vel van lejegyezve: *Knesecz* (DHA. I, 213), az oklevél végén pedig már *ch* jelöli a *c* hangot: *Knesech* (DHA. I, 218).

A [cs] hang esetében következetesebb írásmódot találunk. Az oklevélbe utólag bekerült helynevek *cs* hangját ugyanis minden esetben a *ch* betű jelöli: *Surkuser, Kouachi* (DHA. I, 213, 214). Ez a következetesség az oklevél egészére kiterjed, ugyanis az irat 11. századi részeiben csupán Csany-tó nevében található *c* jel: *Cunutou* (DHA. I, 216), minden más esetben a 13. században jellemző *ch* betűkapcsolat jelöli az oklevél nem interpolált helyneveiben is a *cs* hangot: *Talmach, Chonu* (DHA. I, 214, 218).

Amíg az előző két hang jelölésmódjában valamiféle következetességet figyelhettünk meg, addig az [sz] hang jelölésében nem különülnek el élesen egymástól az oklevél interpolált és eredeti részei. A garamszentbenedeki oklevélben — mind az interpolált, mind a 11. századi részekben — három betű jelöli az *sz* hangot, a *z*: *Zyla* (DHA. I, 215), az *s*: *Ostra* (DHA. I, 216) és az *sc*: *Sceulleus* (DHA. I, 213, 214). Ez valószínűleg nem független attól, hogy *c* és a *cs* hang jelölésétől eltérően a 11. században az *sz* hang jelölőjeként alkalmazott egyjegyű betűket (a *z*-t és az *s* betűt) nem szorította ki az *sc* betűkapcsolat, sőt a 13. században — a 11. századhoz hasonlóan — ismét a *z* betű vált az *sz* hang legáltalánosabb jelévé (KNEZSA 1952: 15–6, 39–40). Ennek megfelelően csak az *sc* betűkapcsolatot tartalmazó helynevek kronológiai minősítésében van segítségünkre az *sz* hang helyesírása, ez a jelölésmód ugyanis az eredeti oklevél lejegyzésekor még nem kerülhetett bele a szövegbe.

A helyesírás-történeti vizsgálatok azt bizonyítják tehát, hogy az oklevélbe utólag bekerült helynevek írásmódja alapvetően 13. századi állapotokat tükröz. Ugyanakkor az is világosan látszik, hogy az eredeti oklevél 11. századi betűi nem egyforma gyakorisággal estek áldozatul az átírást készítő oklevélíró módosító lejegyzésének. A *cs* hanggal ellentétben például a *c* hang *c* jele következetesen ellenáll a változtatásnak. A változtatást minden bizonnyal a hangkörnyezeti tényezők is befolyásolhatták. A *c* betűt tartalmazó helynevek mindegyikében palatális magánhangzó előtt fordul ugyanis elő a *c* hang: *Kestelci, Curice* (DHA. I, 215, 217), amely hangkörnyezet leginkább kedvezett az egyjegyű betű megőrzésének (vö. KNEZSA 1952: 42).

6. A helyesírás-történeti vizsgálat mellett a helynevek hangtörténeti szempontú elemzését is nélkülözhetetlennek tartom a garamszentbenedeki oklevél kronológiai rétegeinek a szétválasztásakor, még ha jelen tanulmányomban erről a lehetőségről kevés szó is esett. A hangtörténeti kérdéskörök mellőzését egyrészt az magyarázza, hogy az egyes helynevekben végbemenő hangtörténeti változások és azok időbeli vonatkozásai a helynév egyetlen adata alapján nyilvánvalóan nem állapíthatók meg. Az efféle kutatások előfeltétele tehát a nyelvemlékbeli névforma elhelyezése az adott helynév lehető legteljesebb adatsorában. Másrészt pedig a helyesírás megőrző, konzervatív volta is nagyban megnehezíti egy-egy hangtörténeti jelenség pontos regisztrálását.